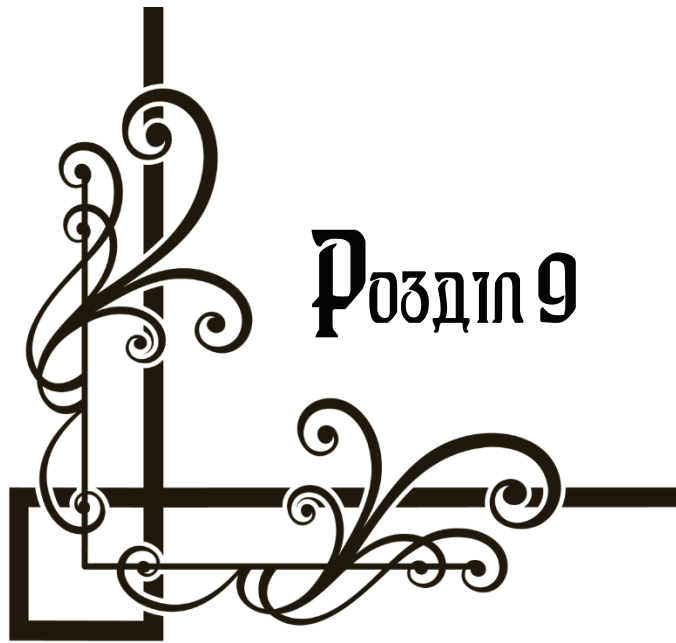

Розділ 9

УДК 37.015.311-053.5

DOI 10.69842/prof2025.3.9

*Максим ІМЕРІДЗЕ, Ірина БУЖИНА,
Наталія МАКОГОНЧУК, Дмитро ПЕНЬКОВЕЦ*

**Maksym IMERIDZE, Irina BUZHINA,
Nataliia MAKONCHUK, Dmytro PENKOVETS**

СУТНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЗРІЛОСТІ В ПРОЦЕСІ ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

THE ESSENCE OF CIVIC MATURITY IN THE PROCESS OF CIVIC-PATRIOTIC EDUCATION OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN UKRAINE

Постановка проблеми. Сьогодні від громадянської освіти, формування громадянської зрілості молоді залежить перемога над російським агресором, та новий етап європейської інтеграції України. Існує потреба переосмислення пріоритетів громадянської освіти в сучасних умовах. Процес формування громадянської зрілості дає змогу диференціювати її загальні складові за такими ознаками, які характеризують особистість: почуття громадянського обов'язку, суспільна діяльність, патріотизм, національна та планетарна свідомість. Процес формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти підсилює інтерес до національних цінностей та патріотизму українського народу.

Методологія дослідження базується на загальних принципах філософії, базових сучасних положеннях педагогічної науки і відображає взаємозв'язок методологічних підходів до вивчення складових громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України.

Наукова новизна. Обґрунтовано, що складові громадянської зрілості формуються в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України.

Методи дослідження – для обґрунтування складових громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України був проведений аналіз наукової, педагогічної, методичної літератури.

Мета розділу – проаналізувати сутність громадянської зрілості, що формується в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України.

Висновки. 1. Важливими складовими громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України є вивчення біографій видатних людей нашої держави, які пов'язали своє життя з Україною та роз'яснення серед здобувачів вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», відвідування військових кафедр закладів вищої освіти. 2. Громадянська компетентність – здатність здобувача вищої освіти реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права. 3. Громадянська освіта є сукупністю систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, здорового способу життя. 4. Складовими громадянської компетентності є: громадянські знання; громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства; громадянські чесноти, норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства. 5. Актуальною є потреба у збільшенні кількості і якості соціальної реклами з популяризації громадянсько-патріотичного виховання як наскрізного виховного процесу, спрямованого на усвідомлення здобувачами вищої освіти різних спеціальностей власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянська зрілість, громадянсько-патріотичне виховання, здобувачі вищої освіти, громадянська активність, складові громадянської зрілості.

Problem statement. Today, the victory over the Russian aggressor and the new stage of Ukraine's European integration depend on civic education, the formation of civic maturity of youth. There is a need to rethink the priorities of civic education in modern conditions. The process of forming civic maturity makes it possible to differentiate its general components according to the following features

that characterize the personality: a sense of civic duty, social activity, patriotism, national and planetary consciousness. The process of forming civic maturity of higher education students enhances interest in national values and patriotism of the Ukrainian people.

The research methodology is based on the general principles of philosophy, basic modern provisions of pedagogical science and reflects the interrelation of methodological approaches to studying the essence of civic maturity in the process of civic and patriotic education of higher education students of Ukraine.

Scientific novelty. It is substantiated that the components of civic maturity are formed in the process of civic and patriotic education of higher education students of Ukraine.

Research methods – to substantiate the components of civic maturity in the process of civic and patriotic education of higher education students of Ukraine, an analysis of scientific, pedagogical, and methodological literature was conducted.

The purpose of the section is to analyze the essence of civic maturity, which is formed in the process of civic and patriotic education of higher education students of Ukraine.

Conclusions. 1. Important components of civic maturity in the process of civic and patriotic education of higher education students of Ukraine are the study of biographies of prominent people of our state who have linked their lives with Ukraine and the clarification among students of the requirements of the Law of Ukraine «On Military Duty and Military Service», visiting military departments of higher education institutions. 2. Civic competence – the ability of a higher education student to realize and protect the rights and freedoms of man and citizen, to responsibly treat the duties of a citizen, to take an active part in public life, to support the development of a democratic society and to establish the rule of law. 3. Civic education is a set of systematized knowledge, skills, abilities, attitudes, values, and other personal qualities related to the ideas of democracy and the rule of law, and a healthy lifestyle. 4. The components of civic competence are: civic knowledge; civic skills and experience of participation in the socio-political life of society; civic virtues, norms, attitudes, values, and qualities inherent in a citizen of a democratic society. 5. There is a pressing need to increase the quantity and quality of social advertising to popularize civic and patriotic education as a comprehensive educational process aimed at making higher education students of various specialties aware of their own responsibility for the development of a successful country and the importance of caring for the welfare of the Ukrainian people.

Key words: civic education, civic maturity, civic and patriotic education, higher education students, civic activity, components of civic maturity.

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах воєнного стану та агресії росії проти України головним гарантом збереження нашої суверенної держави є стійкість, організованість, компетентність та ініціативність її громадян. Саме тому від громадянської освіти, формування свідомого, відповідального громадянина, його громадянської зрілості залежить перемога над російським агресором, та

новий етап європейської інтеграції України. Існує потреба переосмислення пріоритетів громадянської освіти в сучасних умовах, а також зміцнення засад національної та громадянської ідентичності. Процес формування громадянської зрілості дає змогу диференціювати її загальні складові за такими ознаками, які характеризують особистість: почуття громадянського обов'язку, суспільна діяльність, патріотизм, національна та планетарна свідомість. Необхідність всебічного дослідження формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти підсилює інтерес до національних цінностей та патріотизму українського народу.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняних наукових розвідках розглядаються різні аспекти формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти: до висвітлення загальних особливостей освітньої діяльності відносимо праці (О. Батіщевої, О. Жадько та ін.); формування соціальної відповідальності як структурної компоненти громадянської компетентності сучасного освітянина (О. Кочерга та ін.). Вітчизняні вчені також констатували, що складовою формування громадянської зрілості стають інноваційні педагогічні технології та необхідність виховання патріотизму у здобувачів вищої освіти (М. Імерідзе, С. Люльчак).

Зарубіжні науковці в своїх наукових розвідках приділяли увагу громадянській освіті та громадянській зрілості. Зокрема, L. Lee, Knefelkamp, R. Bellamy, J. Kahne, J. Westheimer обґрунтовують громадянську ідентичність.

Методологія дослідження. *Методологія дослідження* базується на загальних принципах філософії, базових сучасних положеннях педагогічної науки і відображає взаємозв'язок методологічних підходів до вивчення складових громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України.

Наукова новизна. Обґрунтовано, що складові громадянської зрілості формуються в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України.

Методи дослідження – для обґрунтування складових громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України був проведений аналіз наукової, педагогічної, методичної літератури.

Мета розділу – проаналізувати сутність громадянської зрілості, що формується в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

Вважаємо недостатньо вивченим процес впливу громадянської освіти на формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти в процесі громадянсько-патріотичного виховання молоді.

Виклад основного матеріалу. Сучасне українське громадянське суспільство покликане задовольняти матеріальні, соціальні і духовні потреби громадян України. Академічна освіта виконує низку соціальних функцій. Громадянське суспільство передбачає відповідно високий рівень свідомості, активну позицію здобувачів вищої освіти в контексті домінування соціальних пріоритетів перед власними та ефективну громадянську освіту в контексті формування активної громадянської позиції молоді. Зазначимо, що Україна переживає складний період становлення громадянського суспільства, тому проблема громадянської освіти гостро стоїть в наш час.

Вітчизняні науковці констатують, що у довоєнні роки метою громадянської освіти було формування у людини компетенцій, які дозволяли б їй орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації. В умовах війни пріоритетним завданням громадянської освіти стає формування у людини якостей патріота, який зможе стати на захист свободи і незалежності України.

О. Батіщева ще до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну зазначає, що «більш активне застосування інтерактивних, інформаційних та креативних методів у викладання курсів громадянської освіти здатне суттєво підвищити її ефективність. Вміння викладача вести відкритий, чесний діалог зі здобувачами освіти на важливі суспільні теми і, водночас, толерантність та повага до думок опонента – ключові вміння педагога, яким він, на власному прикладі, повинен навчити і своїх студентів» (Батіщева, 2013: 9–15).

Дане дослідження потребує уважного вивчення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який набув чинності 13 грудня 2022 року.

Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначає громадянську освіту однією з головних складових процесу утвердження української національної та громадянської ідентичності, містить норми, що стосуються змісту і спрямування громадянської освіти та системи її реалізації. Сучасні

зміни відбулися у нормативно-правовій базі, що регулює питання громадянської освіти. Цей закон визначає засади державної політики у сфері формування та зміцнення української національної та громадянської ідентичності. Метою закону є виховання та розвиток громадянської самосвідомості та патріотизму українців, сприяння єдності та соборності держави, збереження національної пам'яті та культури (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

В рамках даного дослідження можна спиратися на наукові розвідки О. Жадько, в яких констатовано, що громадянська освіта є пріоритетним напрямком виховання здобувачів вищої освіти різних спеціальностей. «Однією з компетентностей, що формуються в процесі громадянської освіти, значення якої для сучасного суспільства важко переоцінити, є громадянська компетентність. Громадянська компетентність може бути розглянута як одна з ключових компетентностей людини, під якою розуміють здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства. Громадянська компетентність є однією з ключових компетентностей особистості (вміння вчитися, соціальна, загальнокультурна та ін.). Згідно з Концепцією громадянської освіти України (розробленою групою українських педагогів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні») її складовими є: громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми функціонування особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань; громадянські чесноти, норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства» (Жадько, 2013: 16– 21).

Стаття 1 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022) подає визначення термінів: військово-патріотичне виховання – наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони; громадянська компетентність – здатність особи реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина,

відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; громадянська освіта – це сукупність систематизованих знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; громадянська стійкість – здатність особи виявляти свою національну та громадянську ідентичність у повсякденному житті і в умовах негативних зовнішніх впливів; громадянсько-патріотичне виховання – наскрізний виховний процес, спрямований на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

В зарубіжних наукових розвідках також приділена увага проблемам громадянської освіти та формуванню громадянської зрілості. L. Lee. Knefelkamp констатує, що «громадянська ідентичність не тотожна, але тісно пов'язана з інтелектуальним і етично-моральним розвитком. Громадянська ідентичність – це холістичне утворення. Вона вимагає здатність як до критичного мислення, так і до емпатії, спонукає громадянина ідентифікувати себе з іншими громадянами, які можуть дуже сильно відрізнятися від нього. Громадянська ідентичність передбачає активну рефлексію, участь в обговореннях, що стосуються найкращого шляху для розвитку суспільства і держави» (Knefelkamp, 2008: 1–3).

В межах даного дослідження необхідно спиратися на Концепцію національного виховання (1994). В документі зазначено, що сучасні педагогічні працівники повинні бути професіоналами, які вміють педагогічно осмислити нові соціальні умови виховання та володіти прийомами самоконтролю, опанувати різні варіанти педагогічних дій в освітньому середовищі (Концепція національного виховання, 1994: 48–52).

О. Кочерга, обґрунтовуючи в наукових працях процес формування соціальної відповідальності як структурної компоненти

громадянської компетентності освітян, доводить, що необхідно «для досягнення найважливішої мети національного виховання – формування свідомого громадянина-патріота» викладачам вміти створювати умови для всебічного і гармонійного розвитку особистості здобувачів освіти й «сформувати основи громадянської свідомості, активності, відповідальності. Чільне місце в цьому процесі посідає формування громадянської відповідальності, яка передбачає добровільний вибір особистістю поведінки, що відповідає таким важливим категоріям як обов'язок, ініціативність, дисциплінованість, самостійність, вимогливість, принциповість» (Кочерга, 2013: 37– 43).

Щодо визначення складових державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, то ними є такі: національно-патріотичне виховання; військово-патріотичне виховання; громадянська освіта (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Маємо констатувати також, що самовиховання має вагоме значення в процесі громадянської освіти та формуванні громадянської зрілості. Як стверджує вітчизняна вчена С. Грищенко, «самовиховання – це процес свідомого перетворення людиною самого себе, своїх тілесних, душевних сил і властивостей, соціальних якостей, Він означає зміну людини, її фізичної, духовної, етичної, соціальної і творчої досконалості» (Грищенко, 2009: 47). Дану тезу вважаємо позитивною для нашого дослідження. Натепер, в умовах російсько-української війни, процес формування соціальних якостей здобувачів вищої освіти залежні від громадянсько-патріотичного та національно-патріотичного виховання української молоді.

Сьогодні в Україні в закладах вищої освіти громадянсько-патріотичне виховання розглядається як один з найважливіших компонентів соціальної активності і в той же час як формування громадянської зрілості студентської молоді.

Richard Bellamy наголошує на важливості дослідження та впровадження громадянської ідентичності. Вважає її усвідомленням приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для кожної молодої людини значущість та водночас як частину суспільства. Також, на нашу думку, важливо пам'ятати, що громадянська ідентичність формується лише у взаємодії громадянина з іншими громадянами (Bellamy, 2008).

В нашому дослідженні також вважаємо за потрібне спиратися на наукові розвідки J. Kahne, J. Westheimer. Дослідники наголошують на необхідності та важливості використання інтерактивних методів в процесі виховання та навчання для взаємодії і співробітництва викладачів та здобувачів вищої освіти різних спеціальностей (Kahne & Westheimer, 2003: 34–66).

Громадянська активність та активний спосіб життя здобувачів вищої освіти відбувається через навчання, членство в громадських організаціях, активну участь у суспільно-політичному житті. Це підтримує підтримки громадські ініціативи та створює сприятливе середовище для поширення активного ставлення молоді до суспільних проблем.

Визначення громадянсько-патріотичного виховання, що розкрито в «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держави» наголошує на потребі «формування гармонійної, розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативністю» (Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держави, 2000).

С. Грищенко, О. Ілішова, Д. Єфімов, Н. Макогончук доводять, що в наш час патріотичним вихованням є виховання, що формує усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, любов до України та її його майбутнього (Грищенко & Ілішова & Єфімов & Макогончук, 2022: 119–123).

Згідно Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» «основними складовими національно-патріотичного виховання є: 1) громадянсько-патріотичне виховання; 2) духовно-моральне виховання; 3) співпраця із закордонними українцями» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Сьогодні в ЗВО України практично створена державно орієнтована модель громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти (як в умовах бакалаврату, так й магістратури). Цей факт доводить важливість процесу формування громадянської зрілості студентської молоді.

Існування напрямів громадянсько-патріотичного виховання обґрунтовано в працях В. Демешкевич (2021). Дослідник характеризує особливості патріотичного виховання молоді в контексті розвитку сучасного суспільства. Найважливішими *напрямами громадянсько-патріотичного виховання* для формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти В. Демешкевич вважає такі: «орієнтир на процеси в державі (почуття відданості державі, державно-патріотичне виховання, орієнтація на національні інтереси, патріотизм); ставлення до суспільства (громадянське виховання, орієнтоване на виховання соціальних якостей особистості – громадянськості, поваги до закону, соціальній активності й відповідальності); відношення до культури (визнання культурних цінностей, виховання духовності, національної самобутності); позитивне відношення до обраної професії (розуміння значимості своєї професії, відповідальність за якість своєї праці для суспільства); відношення до своєї власної особистості як унікальної цінності» (Демешкевич, 2021).

Вітчизняні науковці вважають за необхідне звернути увагу на той факт, що проведення аудиторних занять з формування громадянської компетентності не можливе без мультимедійних технологій в університетах. В процесі використання в освітньому процесі мультимедійні технології допомагають ефективно використовувати текст, графіку, відео та мультиплікацію в інтерактивному режимі, що завжди зацікавлює здобувачів вищої освіти різних спеціальностей. Підвищення якості викладання громадянсько-знавчих освітніх компонентів (дисциплін) також залежить і від мультимедійних програм. Викладачеві, що впроваджує у свою діяльність новітні інформаційні технології, важливо знати, що інтерактивні технології є невід'ємною частиною освітнього процесу у ЗВО, що здатні покращити освітню діяльність взагалі.

Маємо також наголосити, що формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти залежить від патріотизму та кращих традицій української національної культури. Це обґрунтовано в наукових розвідках вітчизняних науковців М. Імерідзе, С. Люльчак: «патріотизм – це чинник і засіб організації та самоорганізації людського суспільства». Вважаємо, що патріотизм лежить в основі формування громадянської зрілості (Імерідзе & Люльчак, 2022: 33).

Даним оглядом доведено, що йде процес збільшення уваги до національно-патріотичного виховання взагалі, а також до

громадянсько-патріотичного виховання зокрема, в закладах вищої освіти та існує потреба оптимізувати сутність громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання в умовах воєнного стану в Україні.

До речі, звертаємо увагу наукового загалу, що саме тепер, коли йде російсько-українська війна актуальними стають напрями військово-патріотичного виховання: «формування оборонної свідомості; популяризація військової служби; залучення громадян до сприяння безпеці і обороні України; розвиток військово-прикладного і службово-прикладного спорту, технічної творчості та інновацій; широке залучення школярів до загальнодержавних, регіональних та місцевих заходів військово-патріотичного виховання; обов'язкове викладання предмета «Захист України» під час здобуття профільної середньої освіти; підготовка кваліфікованого кадрового потенціалу з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності з подальшим їх залученням до організації та здійснення освітньої діяльності з початкової військової підготовки, реалізації програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання; залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності до організації та здійснення програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання».

Важливою нині є також і мета військово-патріотичного виховання. «Метою військово-патріотичного виховання є формування оборонної свідомості, готовності стати до лав Збройних Сил України та інших формувань сектору безпеки та оборони України, готовності до національного спротиву» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Даним дослідженням обґрунтовано, що національна вища школа передовсім має виховувати справжніх патріотів, громадян України, що досягли громадянської зрілості саме в процесі набуття професійної освіти у виші. Отже, формування громадянської зрілості залишається натеper важливою і значущою проблемою для освітнього середовища закладів вищої освіти різних спеціальностей.

Для визначення сутності громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання необхідно спиратися на важливість зміцнення громадянських якостей здобувачів вищої

освіти різних спеціальностей (наукові розвідки С. Грищенко з співавт. та М. Імерідзе, С. Люльчак). Вчені зазначають, що формування активної життєвої позиції значно прискорює процес формування громадянської зрілості студентської молоді. Ця ж група сучасних вітчизняних вчених наголошує на тому, що національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави, а також засобом громадянської освіти в період навчання в закладах вищої освіти різних спеціальностей (Грищенко & Ілішова & Єфімов & Макогончук, 2022: 120; Імерідзе & Люльчак, 2022: 32–37).

Даний науковий огляд потребує більш глибокого розгляду процесу здобуття громадянської освіти здобувачами вищої освіти. В основі даної тези маємо зазначити ст. 11 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022). Метою громадянської освіти є «формування та розвиток громадянських компетентностей на основі загальнолюдських цінностей та суспільно-державних (національних) цінностей України. Здобуття громадянської освіти забезпечується суб'єктами освітньої діяльності».

Також в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022) констатовано, що «громадянська освіта в Україні спрямовується на формування та розвиток громадянських компетентностей через: викладацьку діяльність; просвітницьку діяльність; соціальну рекламу; залучення громадян до процесів формування та реалізації державної, регіональної і місцевої політики; участь громадян у масових просвітницьких заходах» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Громадянська освіта охоплює усі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також усі складники освіти, усі рівні освіти та всі вікові групи громадян.

В даному контексті маємо констатувати, що здобувачі вищої освіти різних спеціальностей мають бути обізнаними щодо внутрішньої та зовнішньої політики України, Законів України, рішень Президента України та Кабінету Міністрів України. Це допомагає виховувати повагу до законодавчих норм нашої держави.

Сутність громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання залежить від складових громадянської здобувачів вищої освіти. М. Імерідзе, С. Люльчак такими вважають: історію Батьківщини, важливі події в країні, почуття гордості за Україну, її видатних людей; громадянську ініціативність і активність, патріотичну свідомість і громадянську відповідальність; добровільну участь в праці на загальну користь, готовність трудитися для розвитку Батьківщини; шанобливе ставлення до мови та духовних цінностей нашої країни; знання державної мови, постійне піклування про піднесення її престижу й функціонування в усіх сферах суспільного життя й побуту на міжнародному рівні; знання власної культури, традицій, звичаїв, символіки та мистецтва, духовних надбань рідного народу; бережливе ставлення до природи, повага до батьків, старшого покоління; готовність захищати честь і гідність, свободу і незалежність народу України (Імерідзе & Люльчак, 2022: 32–37).

Щодо ключових індикаторів ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, то вони є базовими показниками ефективності такої політики розвитку громадянського суспільства в Україні.

Законодавством України виокремлено наступні ключові індикатори: «збільшення кількості громадян, які пишаються своїм українським походженням та/або громадянством; зменшення кількості громадян, які виїждять з України за кордон на постійне проживання або залишаються на постійне проживання за кордоном після тимчасового виїзду з України; збільшення кількості громадян України, які повертаються в Україну після виїзду за кордон на постійне проживання, осіб, яким надано статус закордонного українця, закордонних українців, які виявили бажання набути громадянство України;» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022) «збільшення частки громадян України, які, за даними соціологічних опитувань, бажають, щоб їхні діти проживали в Україні; збільшення кількості громадян України та закордонних українців, які подорожують у межах території України з пізнавально-рекреаційною метою; збільшення кількості громадян України, які беруть участь у голосуванні під час виборів та референдумів, що проводяться в Україні відповідно до закону; збільшення кількості громадян України, залучених

органами державної влади та органами місцевого самоврядування до процесу формування політики та прийняття управлінських рішень;» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022) «збільшення частки громадян України, які, за даними соціологічних опитувань, вважають неприпустимим для себе особисто застосування корупційних практик, у тому числі на побутовому рівні; збільшення кількості громадян України, насамперед дітей та молоді, залучених до проєктів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, що реалізуються на місцевому, всеукраїнському та міжнародному рівні; збільшення кількості громадян, які володіють українською мовою;» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022) «збільшення обсягів україномовного інформаційного та культурного продукту; збільшення кількості культурних продуктів, спрямованих на національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання; збільшення кількості соціальної реклами, спрямованої на реалізацію завдань державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; збільшення відвідуваності закладів, що популяризують культурні надбання українського народу, організовують заходи, присвячені боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України;» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022) «збільшення кількості глядачів на переглядах творів кіномистецтва, що розкривають героїчне минуле та сьогодення українського народу, його боротьбу за незалежність і територіальну цілісність України; підвищення серед громадян України та закордонних українців рівня знань про видатних особистостей українського державотворення, визначних військових, науковців, діячів культури, спортсменів, підприємців та інших визначних представників українського народу; збільшення кількості підготовлених фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, зокрема з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності;» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022) «функціонування систем добровільної професійної військової підготовки населення та кадрової підготовки

вихователів, інструкторів військово-патріотичного виховання; збільшення кількості осіб, які щороку приймаються в добровільному порядку на військову службу (за контрактом) або на добровільних засадах залучаються до служби (праці за трудовим договором) у Збройних Силах України; збільшення частки громадян України, які, за даними соціологічних опитувань, готові захищати незалежність та територіальну цілісність України зі зброєю в руках; зменшення кількості правопорушень, вчинених громадянами України; покращення екологічної ситуації в Україні у результаті діяльності держави, територіальних громад, інститутів громадянського суспільства, установ, підприємств, організацій» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Констатуємо, що до сутнісних складових громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти відносимо вивчення біографії видатних людей України, які пов'язали своє життя з нашою державою. А також в контексті національно-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти необхідною сутнісною складовою вважаємо роз'яснення серед здобувачів вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992, нова редакція 23.04.2022), Військової присяги на вірність українському народові та військових статутів, організації зустрічей з ветеранами російсько-української війни, відвідування військових кафедр закладів вищої освіти (Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України, 1992, 2022).

Суб'єкти освітньої діяльності (для нашого дослідження – заклади вищої освіти) у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності мають: забезпечувати здобуття громадянських компетентностей здобувачами освіти, їх громадянсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання під час здійснення освітньої діяльності; реалізувати проекти у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, сприяють у реалізації таких проектів іншими суб'єктами відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; здійснювати підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності; долучати громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території України, до

реалізації проєктів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, спрямованих на громадянську освіту, у тому числі із застосуванням онлайн-інструментів здобуття громадянської освіти; здійснювати наукове та/або методичне забезпечення педагогічної та науково-педагогічної діяльності в частині утвердження української національної та громадянської ідентичності (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Тобто, заклади вищої освіти та інші суб'єкти освітньої діяльності в межах освітнього процесу мають забезпечувати національно-патріотичне, військово-патріотичне виховання та громадянську освіту здобувачів вищої освіти (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Метою формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти у вишах України в умовах російської повномасштабної неспровокованої агресії у сфері громадянсько-патріотичного виховання є виховання патріотизму, поваги до військової служби та готовності до захисту нашої країни й повазі до чинного законодавства України.

Маємо констатувати, що формування громадянської зрілості вважається важливим засобом громадянської освіти. Саме тому, проводити виховну роботу з формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти обов'язково мають заступники директорів інститутів, заступники деканів факультетів, куратори академічних груп, викладачі освітніх компонентів (дисциплін). Необхідно приділяти особливу увагу здобувачам вищої освіти, що навчаються на 1-4 курсах бакалаврату. Даним дослідженням доведено, що ця складова необхідна для здобувачів всіх освітніх програм закладів вищої освіти (Грищенко & Ілішова & Єфімов & Макогончук, 2022: 120; Національно-патріотичне виховання як пріоритетний напрямок виховного процесу в закладах позашкільної освіти, 2019: 4-5).

Здобувачі вищої освіти бакалаврату, які прийняли участь в опитуванні, вважають, що повага до державної мови, піднесення її престижу серед громадян є важливим аспектом формування й розвитку громадянської зрілості та основою громадянсько-патріотичного виховання в освітньому середовищі ЗВО нині. С. Грищенко зазначає, що «процес національно-патріотичного виховання потрібно будувати так, щоб він сприяв накопиченню

позитивного досвіду і відповідної поведінки» (Грищенко, 2009: 47). Саме цей факт важливий для виокремлення сутності національної ідеї в процесі формування громадянської зрілості здобувачів вищої освіти.

І. Бужина, С. Грищенко, О. Ілішова, Д. Єфімов, З. Курлянд, Н. Макогончук обґрунтовують той факт, що сьогодні формування громадянської зрілості та громадянсько-патріотичне виховання вимагають постійного вдосконалення. С. Грищенко також зазначає, що в цьому процесі важливо спиратися «на формування готовності до прийняття рішень відносно різноманітних аспектів життєвих перспектив». Також вчена вважає, що «формування громадянської зрілості тісно пов'язане з особистісним самовизначенням» (Грищенко, 2019: 131; Грищенко & Ілішова & Єфімов & Макогончук, 2022: 119–123).

Авторський колектив під керівництвом Ю. Якименка характеризує процес громадянської освіти в сучасній Україні констатує, що «первинними в системі громадянської освіти в Україні були й залишаються питання прав та свобод людини і громадянина. Саме приписи Основного Закону України про права та свободи людини складають своєрідну «серцевину» конституційно-правових засад громадянської освіти в Україні. Визначальним в цьому плані є насамперед положення ст. 3 Конституції України, відповідно до яких людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. При цьому саме права та свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, і держава повинна відповідати перед людиною за свою діяльність» (Конституція України, 1996; Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні, 2023: 9).

Заклади вищої освіти сучасної України потребують самореалізації і самоактуалізації здобувачів вищої освіти різних спеціальностей (Закон України «Про освіту»), «виховання громадянської зрілості має бути спрямоване на усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі патріотичних, національних і загальнолюдських духовних цінностей. В них утверджуються якості громадянина – патріота України» (Імерідзе & Люльчак, 2022; Про освіту: Закон України, 2017).

Основними завданнями закладів сфери утвердження української національної та громадянської ідентичності (*заклади освіти*,

заклади культури, молодіжні центри, інші заклади, які здійснювали діяльність з національно-патріотичного виховання, військово-патріотичного виховання та/або громадянської освіти) законодавством визначено такі: «реалізація державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності шляхом участі в реалізації заходів державних, регіональних та місцевих цільових програм або здійснення власних заходів у зазначеній сфері; надання інформаційної підтримки фахівцям у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності та волонтерам; забезпечення умов для набуття громадянами громадянських компетентностей, вдосконалення знань та навичок, необхідних в умовах воєнних дій чи надзвичайних ситуацій; забезпечення роботи гуртків, клубів та інформаційних центрів; залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності до процесів утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Результати даного теоретичного дослідження дозволяють стверджувати, що сьогодні важливо більше уваги приділяти ідеї зміцнення української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства. Це ефективно впливає на процес формування патріотизму та утвердження національних цінностей студентської молоді.

Також маємо зазначити, що громадянська зрілість тісно пов'язана з вихованням патріотизму бакалаврантів та магістрантів різних спеціальностей в умовах університету.

Ю. Якименко з співавторами в наукових розвідках обґрунтовує той факт, що вагоме значення у визначенні змісту конституційних засад громадянської освіти в Україні отримали положення статей 21, 22, 23 та 24 Конституції України. Науковець зазначає, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, а права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (Конституція України, 1996; Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні, 2023: 10).

В межах даного дослідження маємо також зазначити, що ефективності формування громадянської зрілості мають сприяти, зокрема: «збільшення відвідуваності закладів, що популяризують культурні та національно-мистецькі традиції Українського народу,

а також експозиції музеїв, присвячених національно-визвольній боротьбі за незалежність і територіальну цілісність України»; підвищення серед громадян України та представників світового українства рівня знань про видатних особистостей українського державотворення, визначних українських учених, педагогів, спортсменів, військових, підприємців, провідних діячів культури, мистецтв, а також духовних провідників Українського народу; збільшення передплати та обсягів розповсюдження україномовних (насамперед дитячих і молодіжних) друкованих видань національно-патріотичного спрямування, що розкривають героїчне минуле та сьогодення Українського народу, його боротьбу за незалежність та територіальну цілісність (Грищенко & Ілішова & Єфімов & Макогончук, 2022: 118; Марковець, 2015: 116–122). Погоджуємося з даною тезою.

Окрім того, в умовах воєнного стану посилюється роль культури як чинника національної ідентичності та єдності, що сприяє укріпленню патріотизму і національної свідомості. Дослідження механізмів формування громадянської зрілості та процесу громадянсько-патріотичного виховання дозволить ефективніше впроваджувати виховні заходи в закладах вищої освіти різних спеціальностей (Стратегія національно-патріотичного виховання, 2019).

Необхідно зазначити, що Конституція України (1996) закріплює «повний спектр» особистих, політичних та соціально-економічних прав та свобод людини, притаманних на загал типовій конституційній державі другої половини минулого (XX-го) століття» (Конституція України, 1996; Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні, 2023: 11).

Як визначено в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022), науково-методичне забезпечення реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності здійснюють суб'єкти, що здійснюють державне регулювання в зазначеній сфері, відповідно до повноважень, визначених цим Законом, спільно з Національною академією наук України, Національною академією педагогічних наук України та у взаємодії з відповідними інститутами громадянського суспільства.

Найбільш ефективним в цьому є розроблення і видання методичних матеріалів з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності; видання навчальної та науково-методичної літератури, створення інших матеріалів з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності, а також організації співпраці із закладами, установами, організаціями для підвищення ефективності наукового та навчально-методичного забезпечення та ін. (Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, 2022).

Як обґрунтовує творчий колектив науковців під керівництвом Ю. Якименка: «Візія політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності – соціально активні та відповідальні громадяни, з утвердженою українською національною та громадянською ідентичністю на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, живуть в державі, яка є частиною європейського та євроатлантичного простору, де забезпечено конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина, досягнуто єдності в суспільстві, подолано суперечності соціокультурного, мовного та регіонального характеру» (Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні, 2023: 339–340).

Підсумовуючи маємо констатувати, що сутність громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України має в основі патріотизм та національну свідомість. Сьогодні важливо актуалізувати як різні складові громадянської зрілості, так і процес громадянсько-патріотичного виховання.

Висновки. 1. Важливими складовими громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України є вивчення біографій видатних людей нашої держави, які пов'язали своє життя з Україною та роз'яснення серед здобувачів вимог Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», відвідування військових кафедр закладів вищої освіти. 2. Громадянська компетентність – здатність здобувача вищої освіти реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до обов'язків громадянина, брати активну участь у суспільному житті, підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права. 3. Громадянська освіта є сукупністю систематизованих знань,

умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, здорового способу життя. 4. Складовими громадянської компетентності є: громадянські знання; громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства; громадянські чесноти, норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства. 5. Актуальною є потреба у збільшенні кількості і якості соціальної реклами з популяризації громадянсько-патріотичного виховання як наскрізного виховного процесу, спрямованого на усвідомлення здобувачами вищої освіти різних спеціальностей власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу.

Перспективами подальших наукових розвідок вважаємо розроблення методичного забезпечення процесу формування громадянської зрілості в процесі громадянсько-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти України та всіх учасників освітнього середовища університетів.

Список використаних джерел

1. Батіщева О. Громадянська освіта як інструмент формування громадянського суспільства в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції* (Острог, 19 черв. 2013 р.) / Відп. ред. О.С. Батіщева. Острог: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 9–15.
2. Грищенко С.В., Ілішова О.М., Єфімов Д.В., Макогончук Н.В. Проблема національно-патріотичного виховання. *Інноваційна педагогіка*. № 44. Т. 1. 2022. С. 119–123.
3. Грищенко С.В. Самовиховання особистості: монографія. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2009. 252 с.
4. Грищенко С.В. Самовдосконалення особистості: монографія. Під науковою редакцією: З.Н. Курлянд, І.В. Бужиної. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. 192 с.
5. Демешкевич В.А. Особливості патріотичного виховання молоді в контексті розвитку сучасного суспільства. 2021. URL: www.managment.kr.sch.in.ua/naukovo-praktachna_internet-K.
6. Жадько О. Громадянська освіта як пріоритетний напрямок виховання молоді. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції* (Острог, 19 черв. 2013 р.) / Відп. ред. О.С. Батіщева. Острог: ГО

«Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 16– 21.

7. Імерідзе М.Б., Люльчак С.Ю. Формування громадянської зрілості в процесі національно-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. Серія «Педагогічні науки». Випуск 17(173). 2022. С. 31–37.

8. Конституція України від 28.06.1996. Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція – Редакція від 01.01.2020, підстава – 27-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

9. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держави, 2000 Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української держави. *Педагогічна газета*. 2000. № 6 (72), червень. 6 с.

10. Концепція національного виховання. *Початкова школа*. 1994. № 7. С. 48–52.

11. Кочерга О. Формування соціальної відповідальності як структурної компоненти громадянської компетентності сучасного вчителя. *Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науково-практичної конференції (Острог, 19 черв. 2013 р.)* / Відп. ред. О.С. Батіщева. Острог: ГО «Центр демократичного лідерства, Національний університет «Острозька академія», 2013. С. 37–43.

12. Марковець В. Виховання патріотичної особистості в умовах становлення незалежної держави державно-управлінський аспект. *Збірник наукових праць. «Ефективність державного управління»*. 2015. Вип. 43. С. 116–122.

13. Національно-патріотичне виховання як пріоритетний напрямок виховного процесу в закладах позашкільної освіти. *Збірник «Грані науково-технічної творчості Запорізької області»*. № 2 (2019). Запоріжжя, 2019. С. 4–5.

14. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 1992. Нова редакція 23.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

15. Про освіту: Закон України від 05.09.2017. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

16. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022. № 2834-ІХ. Документ 2834-ІХ, чинний, поточна редакція – Редакція від 01.01.2025, підстава – 3788-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.

17. Стратегія національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>.

18. Сучасний стан, пріоритети та перспективи розвитку системи громадянської освіти в Україні. / Ю. Якименко (керівник) авторського

колективу. Київ: Видання підготовлене за сприяння Представництва Фонду Ганнса Зайделя в Україні, 2023. 352 с.

19. Bellamy R. *Citizenship: A Very Short Introduction*. Oxford: University Press, 2008. 152 p.

20. Kahne, J. Westheimer, J. Teaching democracy: what schools need to do. *Phi Delta Kappa*. N.Y., 2003. Vol. 85. № 1. Pp. 34–66.

21. Knefelkamp L. Lee. Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*. 2008. Vol. 11. No. 2. Pp. 1–3. URL: <http://www.diversityweb.org/DiversityDemocracy/vol11no2/vol11no2.pdf>.

References

1. Batishcheva, O. (2013). Hromadianska osvita yak instrument formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini: problemy ta shliakhy yikh podolannia. [Civic education as a tool for forming civil society in Ukraine: problems and ways to overcome them]. *Aktualni problemy hromadianskoi osvity: ukraïnskyi ta zarubizhnyi dosvid: [Current problems of civic education: Ukrainian and foreign experience]*: materialy Pershoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Ostroh, 19 cherv. 2013 r.) / Vidp. red. O.S. Batishcheva. Ostroh: HO «Tsentr demokratychnoho liderstva, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademii», ss. 9–15 [in Ukrainian].

2. Hryshchenko, S.V., Ilishova, O.M., Yefimov, D.V., Makohonchuk, N.V. (2022). Problema natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. [The problem of national and patriotic education]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, № 44, T. 1, ss. 119–123 [in Ukrainian].

3. Hryshchenko, S.V. (2009). Samovykhovannia osobystosti: [Self-education of the individual] monohrafiia. [monograph]. Chernihiv: Chernihivskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni T.H. Shevchenka [in Ukrainian].

4. Hryshchenko, S.V. (2019). Samovdoskonalennia osobystosti: [Self-improvement of the personality] monohrafiia. [monograph]. Pid naukovoïu redaktsiïeu: Z.N. Kurliand, I.V. Buzhynoi. Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].

5. Demeshkevych, V.A. (2021). Osoblyvosti patriotychnoho vykhovannia molodi v konteksti rozvytku suchasnoho suspilstva. [Peculiarities of patriotic education in the context of the development of modern society]. URL: www.managment.kr.sch.in.ua/naukovo-praktachna_internet-K (data zvernennia 11.08.2025) [in Ukrainian].

6. Zhadko, O. (2013). Hromadianska osvita yak priorytetnyi napriamok vykhovannia molodi. [Civic education as a priority area of youth education]. *Aktualni problemy hromadianskoi osvity: ukraïnskyi ta zarubizhnyi dosvid: [Current problems of civic education: Ukrainian and foreign experience]* materialy Pershoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Ostroh, 19 cherv. 2013 r.) / Vidp.

red. O.S. Batishcheva. Ostroh: HO «Tsentr demokratychnoho liderstva, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», ss. 16– 21 [in Ukrainian].

7. Imeridze, M.B., Liulchak, S.Yu. (2022). Formuvannia hromadianskoi zrilosti v protsesi natsionalno-patriotychnoho vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity. [Formation of civic maturity in the process of national-patriotic education of students of higher education]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T.H. Shevchenka – Bulletin of the T.G. Shevchenko Chernihiv Collegium National University*. Seriiia «Pedahohichni nauky», Vypusk 17(173), ss. 31–37 [in Ukrainian].

8. Konstytutsiia Ukrainy (1996) [Constitution of Ukraine] vid 28. 06.1996. Dokument 254k/96-VR, chynnyi, potochna redaktsiia – Redaktsiia vid 01.01.2020, pidstava – 27-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

9. Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavy. (2000). [The concept of civic education in the conditions of the development of the Ukrainian state]. *Pedahohichna hazeta – Pedagogical newspaper*, № 6 (72), cherven 12 [in Ukrainian].

10. Kontseptsiiia natsionalnoho vykhovannia. [The concept of national education]. 1994. *Pochatkova shkola. [Elementary school]*. № 7. ss. 48–52 [in Ukrainian].

11. Kocherha, O. (2013). Formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti yak strukturnoi komponenty hromadianskoi kompetentnosti suchasnoho vchytelia. [Formation of social responsibility as a structural component of the civic competence of a modern teacher]. *Aktualni problemy hromadianskoi osvity: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid: [Current problems of civic education: Ukrainian and foreign experience]*: materialy Pershoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Ostroh, 19 cherv. 2013 r.) / Vidp. red. O.S. Batishcheva. Ostroh: HO «Tsentr demokratychnoho liderstva, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», ss. 37– 43 [in Ukrainian].

12. Markovets, V. (2015). Vykhovannia patriotychnoi osobystosti v umovakh stanovlennia nezalezhnoi derzhavy: derzhavno-upravlinskyi aspekt. [Education of a patriotic personality in the conditions of the formation of an independent state: the state-management aspect]. *Zbirnyk naukovykh prats. [Collection of scientific papers]*. «Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia», Vyp. 43, ss. 116–122 [in Ukrainian].

13. Natsionalno-patriotychno vykhovannia yak priorytetnyi napriamok vykhovnoho protsesu v zakladyakh pozashkilnoi osvity. (2019). [National-patriotic education as a priority direction of the educational process in out-of-school education institutions] *Zbirnyk [Collection] «Hrani naukovo-tekhnichnoi tvorchosti Zaporizkoi oblasti»*, № 2 (2019), Zaporizhzhia, ss. 4–5 [in Ukrainian].

14. Pro viiskovy i oboviazok i viiskovu sluzhbu: (1992) [About military duty and military service] *Zakon Ukrainy [Law of Ukraine]* vid 1992. Nova redaktsiia 23.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (data zvernennia 14.08.2025) [in Ukrainian].

15. Pro osvitu: [About education]: (2017) Zakon Ukrainy [Law of Ukraine] vid 05.09.2017. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (data zvernennia 08.08.2025) [in Ukrainian].

16. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: [On the basic principles of state policy in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity]: Zakon Ukrainy [Law of Ukraine] vid 13 hrudnia 2022. № 2834-IX. Dokument 2834-IX, chynnyi, potochna redaktsiia – Redaktsiia vid 01.01.2025, pidstava – 3788-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (data zvernennia 08.08.2025) [in Ukrainian].

17. Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia: (2019): [Strategy of national and patriotic education] Ukaz Prezydenta Ukrainy [Decree of the President of Ukraine] vid 18 travnia 2019 roku № 286/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (data zvernennia 12.08.2025) [in Ukrainian].

18. Suchasnyi stan, priorytety ta perspektyvy rozvytku systemy hromadianskoi osvity v Ukraini. (2023). [Current status, priorities and prospects for the development of the civic education system in Ukraine]. / Yu. Yakymenko (kerivnyk) avtorskoho kolektyvu. Kyiv: Vydannia pidhotovlene za spriannia Predstavnytstva Fondu Hannsa Zaidelia v Ukraini [in Ukrainian].

19. Bellamy, R. (2008). Citizenship: A Very Short Introduction. Oxford: University Press, 152 p. [in English].

20. Kahne, J. Westheimer, J. (2003). Teaching democracy: what schools need to do. *Phi Delta Kappa*. N.Y., Vol. 85. № 1. Pp. 34–66 [in English].

21. Knefelkamp, L. Lee. (2008). Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*. Vol. 11. No. 2. Pp. 1–3. URL: <http://www.diversityweb.org/DiversityDemocracy/vol11no2/vol11no2.pdf> (data zvernennia 08.08.2025) [in English].

.....

Максим ІМЕРІДЗЕ

Maksym IMERIDZE

ORCID 0000-0002-1249-5018

ORCID 0000-0002-1249-5018

Кандидат педагогічних наук,
Приватний вищий навчальний заклад
«Медико-Природничий університет»
(Миколаїв, Україна)
E-mail: Max.imeridze@gmail.com

PhD of pedagogical sciences,
Private higher educational institution
«Medical and Natural University»
(Mykolaiv, Ukraine)
E-mail: Max.imeridze@gmail.com

Ірина БУЖИНА **Irina BUZHINA**

ORCID 0000-0002-7455-2794

ORCID 0000-0002-7455-2794

*Доктор педагогічних наук,
професор, професор кафедри
психології та педагогіки,
Одеський державний університет
внутрішніх справ
(Одеса, Україна)
E-mail: bugina.irina@gmail.com*

*Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor, Professor of the
Department of Psychology and
Pedagogy, Odessa State University
of Internal Affairs
(Odesa, Ukraine)
E-mail: bugina.irina@gmail.com*

Наталія МАКОГОНЧУК

Nataliia MAKOHONCHUK

ORCID 0000-0001-7378-8917

ORCID 0000-0001-7378-8917

*Кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології,
педагогіки та соціально-
економічних дисциплін,
Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Б. Хмельницького
(Хмельницький, Україна)
E-mail: wysenka@ukr.net*

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Associate
Professor of the Psychology,
Pedagogics and social-economic
disciplines department
Bohdan Khmelnytskyi,
National Academy of the State Border
Guard Service of Ukraine
(Khmelnytskyi, Ukraine)
E-mail: wysenka@ukr.net*

Дмитро ПЕНЬКОВЕЦЬ

Dmytro PENKOVETS

ORCID 0000-0003-0088-6924

ORCID 0000-0003-0088-6924

*Аспірант,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка
(м. Чернігів, Україна)
E-mail: penkovetsdm@gmail.com*

*Postgraduate Student,
T. H. Shevchenko
National University
«Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine)
E-mail: penkovetsdm@gmail.com*

.....